

A kultikus tér szerveződése a kereszténységben

I.

Bécs egyik külvárosában áll a szír keresztények első európai temploma. Az épület eredetileg a katolikusoké volt: átlagos méretű barokk plébániatemplom, amelyet az orthodoxiához tartozó szírek csak néhány évtizede kaptak ajándékba. Tervezését kevéssé befolyásolhatták liturgikus szempontok: a kívülről szögletes épület ovális belső teret foglal magába, ennek ellipszise és a falak között pedig ötletesen kialakított helyiségek fogadják be a szentélyt, a sekrestyét, a gyóntatófülkét, néhány oldalkápolnát és egy jelentéktelen toronyaljat. Ezek fölött kiterjedt karzat fut körbe egészen a szentély vonaláig. A központi részt teljes egészében megtöltik az ovális alaprajzhoz végükkel illeszkedő padsorok: egyetlen tömbben helyezkednek el, még keskeny folyosó sem nyílik köztük, vagyis a hajó – ha nevezhetjük így – mindenestül alkalmatlan arra, hogy akárcsak egy bevonulás erejéig is tényleges liturgikus térré váljék. A toronyaljba nyílik ugyan ajtó, de mellette nem találunk szenteltvíztartót, a keresztút pedig az egyik mellékoltár előtt, a szentélylépcső közvetlen közelében van; ez a szakasz tehát – különösen is a hajó liturgikus alkalmatlansága miatt – jóindulattal sem mondható előcsarnoknak. A hívek az egyetlen oldalkapun, a pap és az esetleges asszisztencia pedig ugyanitt, majd szertartáskor egy a sekrestyéből egyenest a szentélybe nyíló ajtón lépnek be. A szentély átlagos méretű: stallumok és papi székek ma már nincsenek benne, és föltehető, hogy akkor sem voltak, amikor a szírek birtokba vették az épületet.

Részben talán anyagi okokból, de még inkább a keresztény kultusz lényegi egysége miatt (hiszen az itt imádkozó közösség egészében muzulmán környezetből származik, s így hiányzik belőle az orthodoxiában egyébként nem ismeretlen gyanakvás és zárkózottság a más felekezetű keresztényekkel szemben) újabb tulajdonosai keveset változtattak a templomon. Néhány ornamentális elem a főoltár címerpajzsán és az egyik mellékoltáron, egy püspöki trónszék a szentély bal oldalán, a gyóntatófülke szokatlan berendezése (térdelő, szentkép, magas gyertyatartó) és mindenekelőtt a szír liturgiára leginkább jellemző „szentélyrekesztő” függöny utal csak a keleti rítusra. A függöny nyomtatott szövetből készült, az utolsó vacsorát ábrázolja, és kevéssel a szentélylépcső után ereszkedik a padlóig. Előtte középen és kétoldalt három furcsa, bútorlapból összetákolt, apró kerekeken guruló szekrényke áll: a középső a szentélylépcső és a függöny között, szemközti oldalán rászögelt fémkereszttel, tetején díszes, ezüstös borítású evangéliumoskönyvvel; a másik kettő pedig az első padsor és a szentélylépcső közti keskeny sáv jobb illetve bal oldalán, döntött fedőlappal, amelyen egy-egy kinyitott,

nagyalakú énekeskönyv fekszik. A berendezés ezek után már csak a karzaton mutatkozik újszerűnek, ahol csempézett, kávéfőzővel és bárpulittal felszerelt büfét találunk. Fotelek, fémvázás székek és kerek asztalkák teszik teljessé a benyomást. A karzatnak ezt a középső elemét a templomtól kilincsre zárt üveglablakok választják el, a karzat oldalsó, már a hajó légterébe tartozó részeibe pedig egy-egy ajtó nyílik.

E furcsa és bizonyos tekintetben bizarr téralakítás szertartási használatát 2003 nagycsütörtökének estéjétől a húsvétvasárnapra nagymiséig volt alkalmam megfigyelni. A szent háromnapban (egyetlen nem-közösségi alkalmat leszámítva) nem tartottak eucharisztikus istentiszteletet. A nap mint nap ismétlődő, kevés és egyszerű dallamot használó karima idejére a függöny behúzva maradt, és még a pap sem lépett be a szentélybe. A beöltözött szolgálattevők és a polgári viseletben megjelenő énekesek vele együtt a két oldalsó szekrénykét vették körül.

A karimát azután fölvaltotta az illető nap központi mozzanatát dramatikusan megjelenítő szertartás: nagycsütörtökön a lábmosás, nagypénteken a kereszt fölmutatása a négy égtáj felé, nagyszombaton este pedig a föltámadás evangéliumának ünnepélyes olvasása. Mindezek a szentély külső részén történtek, félrehúzott függöny mellett. Ugyanekkor a pap liturgikus ruhát vett, és segédkezői közül is csak a beöltözöttek működtek közre a szertartásban.

Nagypénteken vörös lepellel takarták be a keresztet, húsvétkor viszont fehér kendőt tekertek köré: az egyik a vért, a másik a gyolcsokat jelezte. Mindkét alkalommal körmenetet tartottak a hajóban, a falak és a padok közti szűk helyen, ahol a kedvezőtlen körülmények ellenére a szolgálattevők mindegyike és nem kevés laikus is végigvont. A hajóban ülő nép mindvégig figyelmesen hallgatta a fölolvadásokat és magyarázatokat, hangosan kapcsolódott be az imádságba és a rítusokba. A padosorok első részét csakis választékosan öltözött férfiak, hátsó szakaszát pedig befödött fejú nők foglalták el. Az idősebbek közt semmi, a fiatalabbak között pedig csak kevés, alig egy padosort érintő keveredés volt tapasztalható, noha a templom szerkezete semmiféle támpontot nem adott a nemek elkülönítéséhez. A nők elhelyezkedése követte az ősi szír templomokban szokásosat, amely pusztán a szent rend, és nem a hátrányos megkülönböztetés következménye. Ezt erősíti meg az is, hogy egyedül a szír egyházban van hagyomány a nők liturgikus énekének: Szent Efrémre, lelkeségük és kultuszuk talán leginkább meghatározó egyéniségére vezetik vissza az első női énekkar alapítását. Ennek az első női karnak bécsi „örököse” a hajó bal oldalán állt. Fehér ruha és kendő különítette el őket a többi hívőtől, és közülük került ki a nagycsütörtöki lábmosást megelőző melizmatikus ének szólistája is.

A karzatok a többórás szertartások csúcspontjához közelítve élénkültek meg. Kisgyermekes anyák, az énekbe és az imádságba be nem kapcsolódó fiatalok és idősebbek ültek az ilyenkor már nyitott belső ablakok előtt, beszélgettek, fesztelenül jártak-

keltek, vagy éppen kényelmesen ülve, hangszórókból hallgatták a lent tartózkodók énekét.

A mise igeliturgiája a szentélylépcsőkhöz kötődött. Az első lépcsőfok jobb oldaláról olvasta egy diakonus az apostoli olvasmányt, az evangéliumot pedig a lépcső tetejéről, középről, a szekrényke oltár felőli lapjára áthelyezett evangéliumoskönyvből énekelte a pap. Vele szemben egy diakonus állt tömjénezővel, két oldalán pedig kisfiúk tartottak egy-egy mécses. A kar – elhagyván a karimánál használt oldalsó szekrénykéket – immár a lépcső aljában, a diakonus két oldalán alkotott szabálytalan félkört. A papot és a két kisfiút körülvevő asszisztencia ennek felelt meg szimmetrikusan a szentély elején.

A föltámadás örömhírének elhangozta után végleg a szentélybe helyeződött át a kultikus súlypont. Az oltáron bemutatott szentmiseáldozat mögött egyenes vonalban sorakozott föl a szolgálattelvők sokasága. Legelől a pap, az oltárlépcsők tetején; mögötte egymást időszakosan fölváltó diakonusok és szubdiakonusok. Ez utóbbiak mellett olykor egy-egy szisztrumot rázó társuk jelent meg, míg a kar maradt korábbi helyén: középen, a szentélylépcsők legalján, de a félkör alakot elhagyva ekkor már mind az oltár felé fordultak. A díszesebb és a korábbiaktól már hangfekvésükben és ambitusukban is jelentősen különböző miseénekek és a szinte folyamatosan csörgetett szisztrumok akusztikus hatása mellett az addig középpontosan rendeződő asszisztencia föllállításának megváltozta egyben a szemnek is jelezte: a liturgiának valamely más rétegébe léptünk át.

Az eredetileg mindössze két, egymással alig érintkező pólusra: szentélyre és hajóra tagolt templomtér tehát most egy jóval nagyobb közösség összehasonlíthatatlanul gazdagabb liturgiáját fogadta be. A tér használatát és elrendezését nem befolyásolták gyakorlati szempontok. A templom szentélyében kényelmesen föllállhattak volna az énekesek, de ők inkább egy alig néhány négyzetméteres területen szorongtak. Valóban szorongtak, mert a szírek már a tíz év körüli gyermekeket is bevonják az archaikus hangvétellű liturgikus énekbe. Énekmesterük egyben a vallástanár, és természetes számukra, hogy a hitoktatásnak a gyakorlati liturgikus nevelés is részét képezi. A serdülőket szubdiakonussá avatják, a fiatalok majd' mindegyike diakonus, de archidiakonusi tisztje csak egyetlen tekintélyes öregnek van. Ők mindnyájan ott álltak a két énekeskönyv körül, és egymásnak felelgetve énekeltek (a gyerekek némelyike latin betűs, német kiejtés szerinti átírásból) a sokuknak már ismeretlen nyelven írt strófikus énekeket. Vajon miért nem a szentélyben szolgáltak?

Kedves és könnyed, de mindig fegyelmezett és méltóságteljes magatartásuk mellett, amelyhez illett a hajóban tartózkodók csöndesebb ünnepélyessége, mintha érthetetlen kontrasztot alkotott volna a karzat áhítatosnak aligha nevezhető zsi-bongása. A „zsi-bongók” helyzete mégis elfogadott és megszokott volt: a liturgia tevékeny végzői és figyelmes résztvevői között senki nem akadt, aki helytelenítette volna azt, ami a „büfében” történik. A vallástanár elmondta, hogy azon a helyen tartják a hittan- és ének-

órákat, valamint az összes közösségi megmozdulást. Érthető lenne, hogy ilyen helyiséget alakítanak ki, hiszen más ingatlanjuk (közösségi ház, iskola, stb.) a templomon kívül nincs. De miért tartózkodnak ott, és főként miért viselkednek illetlenül az év legszentebb napjainak megünneplésekor?

A szírek nem alakították át a templomot, de lehetőségeiknek megfelelően létrehoztak benne két új, a barokk plébániatemplom tervezőinek bizonyára ismeretlen térszakaszt: az énekesek helyét és a „büfét”. E kettőhöz ismeretlen funkciók, ismeretlen magatartások csatlakoztak. Az egyik innen, Európából és a Nyugat kereszténysége felől kívánatos, bár szinte elérhetetlen: a *participatio actuosa* tökéletes megvalósulása a neki megfelelő térben – összhangban, egységesen és megalkuvás nélkül, mert egy ősi hagyomány gyakorlatában egyesíteni képes papot és világit, öreget és fiatal. A másik talán visszatetsző: látszólag szentségtelen elemet enged érvényesülni a templom és a liturgia megszentelt terében. A kettő mégis egyazon cselekmény szerves része; ezt föltételezi a résztvevők viszonyulása, amely mindkettőt természetesnek, szinte szükségszerűnek fogadja el. A szír rítus két jellegzetes vonása ugyancsak ezt erősíti meg.

Az egyik ilyen vonás e liturgikus hagyomány ősisége. Történeti szempontból nehéz lenne ugyan igazolni, hogy a kereszténység nagy rítuscsaládjainak egyike vagy másika a többinél korábbi illetve bármilyen értelemben hitelesebb lenne, hiszen a legrégebb írott források, amelyek ténylegesen a liturgiára, vagyis annak szövegeire és pontos lefolyására vonatkozó adatokat tartalmaznak, szinte mindenütt az egyházatyák korának utolsó századaiból valók, és kultikus szempontból jól értelmezhető tárgyi emlékekkel sem gyakran találkozunk az V–VI. század előtt. De ha hihetünk annak, amit egy hagyomány önmagáról állít, akkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szír kereszténység népesebb, nyugati ága, amely önmagát jakobitának is nevezi, az elterjedtebb magyarázat szerint Szent Jakab apostoltól, az Úr testvérétől eredezteti magát. Szent Jakab volt a hagyomány szerint Jeruzsálem első püspöke, s így az első az apostolok közül, aki önálló keresztény liturgiát alakított ki. Ez a föltételezett „jeruzsálemi rítus” származott volna tovább a Közel-Kelet más területeire, mindenekelőtt a szomszédos Szíriába is, ahonnet később – az örmény rítusra is hatást gyakorolva – egészen Indiáig eljutott. Ám ha ezt a származtatást nem is fogadjuk el történelmileg hitelesnek, lényegi igazságát erősíti meg az a tény, hogy a szír egyház az apostoli kor kereszténységével azonos tájon és azonos társadalmi-kulturális környezetből fakadt. Szent nyelve az az arameus, amelyet Jézus és az apostolok anyanyelvükként beszéltek, és a rítus művelőinek fiziológiája, etnikai hovatartozása is közelebb áll a közel-keleti zsidósághoz, mint a mai arab világban élő keresztények bármelyikének. Liturgikus zenéjük hangzása és néhány formulája meglepő egyezést mutat a zsinagóga énekeinek legarchaikusabb rétegével.

A másik elgondolkodtató vonás e liturgia természetessége, józan arányossága. Az egyszerű és bonyolult dallamok váltakozása, az egészséges mértékű, minden színpadi-

asságot nélkülöző dramatizálás, a nem túlzó, de a ráhangolódást és az elmélyedést lehetővé tevő időhatárok, a gazdag és kiegyenlített térhasználat, a nép részvételének mértéke és módja olyanná teszi ezt a gyakorlatot, mintha minden keresettség nélkül is megfelelné annak az eszménynek, amelyet a két nagy központ: Róma és Bizánc nagy tudatossággal sem képes elérni, de amelyet a liturgikus megújulási mozgalmak újra és újra megvalósítani igyekeznek. Mert a vallásos ember alapvető áldozati gesztusa, hogy minden terméséből, munkájának minden gyümölcséből a zsenget, tehát az elsőt és legjobbat Istennek ajánlja. Ennek az áldozatnak az elsődleges terepe pedig a liturgia. Ahol – mint Rómában és Bizáncban – a kereszténység nagy társadalmi befolyást nyert, politikai és gazdasági hatalomra tett szert, ott ez az áldozati gesztus a művészi termékenység pazarló bőségét ajánlhatta föl. Így válhatott e központok liturgiája egyre inkább a „hozzáértők”: képzett énekesek, képzőművészek magánügyévé, és így szűnt meg lassan az a kiegyenlítetttség, amely az egyszerűség és a kidolgozottság nemes változásával mindenkit a maga szintjén tehetne a liturgikus folyamat részesévé. Ennek volt köszönhető az is, hogy a művészet – főleg Nyugaton – lassan függetlenedett a kultusztól, és előbb annak egyensúlyát borította föl olyan alkotásokkal, amelyek a liturgiát már nem szolgálták, hanem uralkodtak rajta, majd végleg világi természetűvé válva magára hagyta (hiszen addigra kiszorította az egyszerű szépségű formákat), és kiszolgáltatta az esztétikai elszegényedésnek. A szír keresztények ezzel szemben soha nem voltak abban a helyzetben, hogy áldozatukat egy hatalma és gazdagsága tetőpontján álló kultúra zsengeiből mutassák be. Történelmük nagyobb részét kisebbségi sorban, keresztény nagyhatalmak és még inkább muszlim hódítók árnyékában töltötték a mai Szíria mellett főként Törökország keleti és Irak északi tájain. Helyzetük azóta sem változott: a szír keresztény szórvány egyre növekszik Nyugat-Európa országaiban. De éppen ebből származhatik, hogy liturgiájuk zárványként őrizte meg azokat az egyszerű formákat, amelyekben a legtisztábban sejthetjük megjelenni a sokféleképpen fejlődött keresztény rítusok valaha egységes vázát.

Mindezt összefoglalva: a szíreknek valószínűleg „igazuk van” abban, ahogyan újszerű magatartásokkal, szertartásokkal és liturgikus mozgásokkal gazdagítják és szervezik át azt a teret, amelyet a latin rítusú Nyugat egy már liturgikusan elszegényedett korszakában hozott létre. Módosításaik valami olyanra figyelmeztetnek, amit tarka változatokban, mégis közös örökségként találunk meg az egyetlen krisztusi örökség minden letéteményesénél.

II.

A templom és környezete használati tárgy. Adottságait a benne végzett liturgia, a végzés módja és a végzők Istenről, világról és önmagukról alkotott képe határozza meg.

Ha tehát azt keressük, ami lényegileg közös, akkor nem a templom, hanem a liturgia szintjén kell kezdenünk.

A szertartások összege az apostoli hagyomány forrásából táplálkozó kereszténység minden ágában zsoltáros és eucharisztikus istentiszteletre, valamint a szentségek és szentelmények kiszolgáltatására különül. Az utóbbiak is tartalmaznak valami olyan középpontot, amely általánosan elterjedt, de még sokkal több azonosság fedezhető föl az első kettő, a zsolozsma és a mise szertartásaiban.

A zsolozsma közös magva a zsoltároskönyv adott időre elosztott, folyamatos imádkozása néhány zsoltár tematikus kiemelése mellett, több vagy kevesebb olvasmány megjelenése, a bibliaiak mellett költött szövegek használata, a szólóének és a könyörgés.

A mise mindenütt tartalmaz apostoli és evangéliumi olvasmányt, a kettő között szólózsoltárt vagy annak legalább valami nyomát (graduále, prokimen), Alleluját az evangélium előtt. Az evangéliumnak még a bevezető akklamációja (*Gloria tibi, Domine!* – „Dicsőség neked, Uram!”) is mindenütt azonos. Ettől rendszerint jól elválnak az áldozati rész: vannak benne följánlási imák és följánlási ének, Háromszorszent-ének, amelyet jellegzetes dialógus vezet be, eucharisztikus ima, Miatyánk és áldozás. E cselekmények belső természete és lefolyása egyaránt leírja a nekik megfelelő tér alapszerkezetét.

Emellett jelentősen eltérhet az egyes részek jelentősége és megformálása a különböző hagyományokban, hiszen azt a liturgia közös tartalmán és szövegi összetevőin kívül az adott hagyomány liturgikus „stílusa” is befolyásolja. A kultikus esemény ugyanis kapcsolat, amelyben Isten és ember közlekedik egymással: az ember éppúgy kifejezi magát abban, amit és ahogyan följánl, mint Isten, aki önmagát igébe és rítusba testesülve nyilatkoztatja ki. A közös szerkezeti elemek mellett tehát a helyes párhuzamok megtalálásához nemcsak azt kell megállapítani, hogy mi a szerkezetileg azonos, hanem azt is, hogy miben és miért nyilvánul meg a különbség. Vannak homológ, alakilag hasonló jelenségek, és vannak analóg, egymásnak szerepükben megfelelő mozzanatok. A homológia és az analógia ráadásul nem állandó: a megközelítés éppen érvényes szempontja határozza meg, hogy egy adott összefüggésen belül mit tekintünk formai, illetve funkcionális megfelelőnek.

A mise középpontjában az áldozat bemutatása áll. Még a pogányságban is általános, de ennek előzményét és egyben előképét jelenti különösképpen az ószövetségi templom áldozata. Ezt a folytonosságot fejtí ki a Zsidókhoz írt levél, és ennek az előképnek a jelentőségét erősíti meg mindenekfölött az, hogy Krisztus éppen a véresáldozat liturgiájában ajánlotta föl magát egyetlen adományként Atyjának. Elfogadta és beteljesítette az emberiség váráhozását, a pogányok és a választott nép hagyományát azzal, hogy mintegy kinyilvánította: a kultusz nem „külsőség”, nem is egyszerűen jelké-

pe valami megfoghatatlannak, hanem végső valóság. Talán nem túlzás így mondani: Isten liturgikusan „gondolkodik”, cselekszik és szól.

Az ószövetségi templom pedig egymást körülölelő udvarok sorozatából épült. A szentek szentje előtt a kohániták (Áron leszármazottai) által bemutatott áldozatot – a talmudi leírás szerint – a külsőbb udvarokban leviták zsoltáréneke kísérte, míg a nép (férfiak, nők, pogányok) további pitvarokban imádkozott. A keresztény hagyomány másik, a „stílus” szempontjából nem jelentéktelen forrását, a görög antikvitást a homérosi eposzok szintén úgy írják le az áldozat vonatkozásában, mint egyvalakinek kéror imádsággal kiegészülő tevékenységét, amelyet a közösség éneke, esetleg tánca kísér.

Ha pedig a különféle keresztény rítusok eucharisztikus liturgiáinak áldozati szertartásait figyeljük meg, azt találjuk, hogy mindenütt megvan a följánlást és az áldozást kísérő hosszú, csöndes imasorozat, amelyet – a keleti hagyományokban mindmáig – díszített, terjedelmes, olykor zsoltárszövegű ének „fed le”. A félhangos mormolás, a tömjénező csörgése és a mindezt akusztikusan mintegy betakaró dallam az egyik legjellemzőbb benyomása annak, aki ilyen cselekményben vesz részt. Ezek a részek egészen más alkatúak, mint a mise énekeinek másik csoportja: vannak ugyanis olyan tételek – Nyugaton ezeket foglalja magába a miseordinárium –, amelyeket az egész nép az oltárnál szolgálókkal és az előénekesekkel közösen, egy helyben állva énekel. A mai, részben megváltozott rendtartás és az olvasott misék szokása sem feledtethetné el, hogy az említett „takaró” dallamokkal analóg volt egykor a római mise offertórium és kommúniója. Az offertórium díszes, hosszú tétel, amely eredeti rendeltetése szerint és rövidítetlen alakjában a csöndben mondott följánlási szövegeket kísérte, a kommúnió pedig – szintén rövidítetlen formában – hasonlóképpen kísérte a csöndben mondandó áldozás előtti szövegeket, és talán a celebráns áldozását is. Teljes csönd tehát Keleten egyáltalán nincs, és Nyugaton liturgiátörténeti szempontból egyedülálló az, hogy a kánon csöndben, és mégis énekkíséret nélkül mondatott. Jellemző, hogy a másik két „fedőéneknek” megfelelően Európában is kialakultak úgynevezett *postsanctus* tételek, és hogy később a nagy zeneirodalmi pályát befutott miseordinárium egymástól elválasztott, megnövelt terjedelmű Sanctusa és Benedictusa is a kánon átváltoztatás előtti, illetve utáni részeit volt hivatva kísérni. Amikor és ahol ezek a misetételek kötelesen elmondott, de nem énekelt szöveggé váltak, az egészséges liturgikus érzék népénekekkel kezdte helyettesíteni őket.

Ha az ószövetségi és antik előzményeket és a miseszövegek (oráció- és zsoltárstílusú részletek) elrendezését azzal is kiegészítjük, hogy az oltárnál szolgálók a legkülönbözőbb keresztény hagyományokban egymás mögött, képzeletben az oltár köré húzható, egyre táguló körök héjain sorakoztak föl (a múlt idő csak a római liturgia újabb gyakorlata miatt indokolt), akkor fokozatosan kirajzolódik előttünk az áldozati liturgiák természetükből adódóan réteges jellege. Mindenütt legalább kettő, de inkább három egyidejű cselekmény választható el egymástól: a középpontban a pap és a neki segéd-

kező fölszentelt személyek csöndes vagy félhangos könyörgései, miközben az adományokat előkészítik, följajánlják, a celebráns bemutatja, s végül magukhoz veszik; a szentélyen kívüli szolgálattevők éneke ezzel párhuzamosan; végül pedig a körülálló nép éneke vagy imádsága a szent hely periferiáin.

De mi az a középpont, amely köré ezek a rétegek és periferiák szerveződnek? A pogány és az ószövetségi áldozati liturgiák közösek abban, hogy miközben kijelölt szent körzetben történtek, elválasztották egymástól az oltárt és az isteni jelenlét helyét. Az ószövetségi oltár nem a pusztai hajlékban és később nem a szentek szentjében állt. A szentek szentjében az isteni jelenléttől leginkább áthatott tárgy, a frigyláda volt, az oltár pedig a hajlék, illetve a szentek szentje előterében épült meg. Ugyanígy az antik pogány világban a szentélykörzet két kiemelkedő kultikus tárgy: az oltár és a templom környezetében lett kijelölve. A templom csak az archaikus-klasszikus korok fejleménye: az isteni jelenléttől áthatott kultuszszobrot őrizték ott, míg azelőtt egy fa, egy barlang, egy forrás vagy bármi más hasonló volt vele azonos helyzetű. Ezek az egymással analóg kultusztárgyak (a frigyláda, a bálványszobor, egy szentnek tartott természeti képződmény, stb.) élesen elkülönültek az oltártól. Az oltár ebben az összefüggésben az az ember alkotta vagy kijelölt hely, ahol az ember az áldozatot, tehát az ajándékot följajánlja és bemutatja a szent tér másik pontján sűrűsödő isteni jelenlétnek. Csatorna, amelyen keresztül az ember az áldozat gesztusával Istenhez szól.

A kereszténységben viszont éppen az oltár, vagyis az áldozat bemutatásának a helye az a pont, amely köré abszolút értelemben szerveződnek az áldozati liturgia rétegei, és nem válik el tőle, nem haladja meg rangban semmi, ami az isteni jelenlét pogány és ószövetségi megjelenítései mellé analógiául kínálkoznék. Ilyen analógia lenne az itáliai bazilikális és a bizánci építésrendben kiemelkedő trónszék, de az a pogány építészet és kultikus térszervezés alig asszimilált eleme. Ilyen lehetne az oltárkép vagy oltárszobor, de az soha nem részesül liturgikus tiszteletben. A tabernákulum pedig – amely valóban az isteni jelenlét helye – pusztán a *permanens presentia*-t hangsúlyozó ellenreformációs eszmeiség, és nem a liturgia belső logikája alapján került az oltárközepre. Maga az oltár viszont az előzményekhez képest példátlan módon és mértékben részesül liturgikus tiszteletben, hiszen a keresztfa, sőt maga Krisztus megfelelője. Az oltár a kereszténységben nem közvetítő tárgy többé, nem „csatorna” Isten és ember között. Az áldozat nem az ember ajándéka többé Istennek. Krisztus maga az örök Főpap, aki föláldozza Önmagát, az örök Áldozatot. Amikor az ő alakját magára véve a pap az oltárhoz lép, hogy a kenyér és a bor színe alatt az ő testét és vérének mutassa be tökéletes áldozatul, akkor az isteni jelenlét és az áldozat egyesül, és a keresztény templom terében egyedülálló módon alakul ki az a középpont, amely köré a rétegek fölépítésű áldozati tér a maga réteges szertartásaival szerveződhetik.

Jóllehet az evangéliumoskönyvvel való bevonulást vagy körmenetet és a fölolvastó előkészületi imáit szintén „takarják” melizmatikus énekek, és a nyugati egyház az in-

troitussal „fedte” a lépcsőimát és az oltár tömjénezését, a katekumenek liturgiájára (más néven igeliturgia vagy tanító rész) nem jellemző ez a réteges építkezés. A jeruzsálemi templom szertartásaiban nem találjuk előzményét: a tóra, a zsidóság számára legszentebb szöveg ünnepélyes fölolvása kísérő rítusaival együtt valószínűleg egy későbbi korhoz (a babiloni fogság után) és egy másik épülethez, a zsinagóghoz kapcsolódik, illetve éppen a tóra hozza létre őrzési és tanulmányozási helyét, a zsinagógát. De még a tórát liturgikus tiszteletben részesítő zsidóság sem ismeri az Írás olvasásának azt a módját, amellyel a keresztények az evangéliumot illetik. A zsinagóga jiddisül *sul*, azaz iskola. Az a hely, ahol a tórát tanulmányozzák. De a tóra nem magától szólal meg. Tiszteletben részesül, de elhangzása nem számít epifániának, isteni jelenésnek. Nem fölszentelt személy olvassa, nem tartanak mellette gyertyát vagy méceszt, ráadásul egyes *szedréit*, hetizakaszait folyamatos rendben olvassák. Az evangélium ünnepélyes olvasásával tehát valami új, addig ismeretlen jelenik meg a keresztény istentiszteletben.

A tóraolvasás keresztény analógiája sokkal inkább az Írások olvasása a zsolozsma megfelelő részein. Saját tónusban, kiemelt helyről, előzetes áldáskéréssel történik ez is, de nem fogjuk föl úgy, mint epifániát. Rendje folyamatos, akárcsak az ószövetségi vallásban volt a Törvény tanulmányozásé. A neki megfelelő tér éppúgy a felolvasás megkövetelte viszonyoknak kell, hogy megfeleljen. A keresztény téralakítás hatásaitól érintetlenebb szefárdi zsinagógákban az olvasóasztal közepén, jól látható helyen van. Az állványhoz bárki odaléphet, hogy figyelje, sőt ellenőrizze a fölolvását. Míg egyvalaki olvas, a jelenlevők őt követik, hallgatják. Az ennek megfelelő térforma egységes, tagolatlan, hiszen a folyamatosan fölolvastott szöveg rendeltetése – szemben a könyörgésekkel és a zoltárénekekkel – az, hogy a jelenlevők megértsék. A helyiség tehát középontos elrendezésű. Nem lehet túlságosan elnyújtott, hiszen akkor felel meg céljának, ha minden kerületi pontjáról hallható a bímán, a felolvasóállványnál recitált szöveg. A szöveg liturgikus kezelésének ez a módja a zsidó, és – az evangélium szintjén még inkább – a keresztény hagyomány sajátossága a Földközi-tenger partvidékének vallási kultúráiban. Míg a templom és az oltár az emberiség rituális univerzáléjának mutatkozik, addig a felolvasás helye és az annak otthont adó épület a kinyilatkoztatás vallásával jelent meg a történelemben.

De a zsinagóga eredetét tekintve ház is: közösségi, gyülekezeti terem, ahol tárgyalnak, ítéletet hirdetnek. Emberi tartózkodásra, világi ténykedésre ad alkalmat abban a térben, amelyet a tóra jelenléte megszentel. A felolvasásnak helyet adó épület az előbb vázolt funkciót tekintve kör alakú vagy négyszögletes lehetne, de azokon a területeken, amelyek a zsidó, majd a keresztény rítussal kulturálisan összefüggésbe hozhatók, a ház, az emberi tartózkodásra alkalmas köépület rendszerint szögletes. Léteznek kör alaprajzú kultuszhelyek is, de ezek mindig valamely központi létesítő elemet: szent tüzet, sírt, elérhetetlen és láthatatlan misztériumot rejtnek. A kör az isteni, nem pedig

az emberi jelenléthez tartozik. Így a zsinagóga négyszögletes, nem túlságosan elnyújtott alaprajzú épület. Közepén a bíma, az olvasóasztal áll, a kitüntetett irányban, keleti végében pedig a tóratekerccsek őrzési helyét építik ki. Középpontos tér, de nem elég önmagának: az, ami benne a szentséget hordozza, kifelé mutat, jelezve ezzel, hogy a zsinagóga nem középpont, ahonnan ez a szentség kisugárzik, hanem emberi tartózkodásra alkalmas „ház” a szentség előterében.

A kereszténység az Ószövetség előképeit nem megszüntette, hanem beteljesítette. Az áldozati liturgián túl, amelyben a pogány és a zsidó kultusszal is rokonságot mutat, a szent szövegnek is megadta a maga szertartási helyét, hiszen a liturgikus tiszteletben részesített felolvasás a kinyilatkoztató Isten megmutatkozása egy kinyilatkoztatott valóságban. Így az áldozati cselekmény réteges szerkezetű tere mellett a keresztény liturgia megkívánja a felolvasás alkalmainak középpontos elrendezésű, négyszögletes alaprajzú „házát” is, amely nem létesítő eleme a szentségnek, bár annak előterében épül föl.

A zsinagóga liturgiájának viszont a fölolvashoz hasonlóan fontos, területi szempontból még jellegzetesebb része a zoltároskönyv imádkozása. A zsidóságnak ezt az imádságoskönyvét a keresztény írásmagyarázat – minthogy annak szövegeit már maga Krisztus is a tipológiai magyarázat szellemében, önmagára vonatkoztatva idézte – az Ószövetség minden más könyvének elébe helyezte, és ezzel megalapozta annak kiemelt liturgikus használatát, pontosabban használatának átörökítését az újszövetségi kultuszba. A korai századoktól fogva a miseénekek melizmatikus szólóitól különböző, folyamatosan recitált zoltárénekek jelenti azt a közös alapot, amelyből kelet és nyugat kereszténysége a maga zsolozsmarítusait kialakítja. A zsolozsmázás gyakorlatát pedig kezdettől fogva Jézus szüntelen imádkozásról szóló parancsára vezetik vissza a magyarázók. A napjában hétszer és még éjszaka is fölhangzó zoltárénekek a szakadatlan mennyei istendicséret előképe itt a földi világban, és azok a személyiségek és kultúrák, akik és amelyek liturgikus hagyományainkat megalkották, még nem választották el egymástól az eszmét és a megvalósulást, a tartalmat és a formát: éppen ezért a napszakonként egymást követő órák szerkezete, sőt a zoltárénekek előadásmódja is az örökkévalóság megjelenítését célozza.

Ha a zoltározás módjait vetjük össze az eltérő rítusokban, tehát szövegi analógiákból indulunk ki, nem látjuk igazolva az előbbi állítást. Egyedül a latin rítusra jellemző, hogy a zsolozsma zoltározása kidolgozott zenei formát kap. Az emberi természet ezen a világon igényli a változatosságot és törekszik az esztétikai kidolgozottságra: az antifónával, amely a mindig azonos recitációt állandóan új tartalmi és tonális összefüggésbe helyezi, a Nyugat mintegy megőrizte és megmentette a zoltárt. A zsinagóga zoltározási módja – legalábbis ma ismert formájában – gyökeresen más: csak a zoltár elejét és végét éneklő hangosan az előimádkozó és a hozzá csatlakozó gyülekezet, hiszen alapvetően a közösség együtt végzett magánimájáról van szó, és pusztán az egységet, a rendet biztosítja a kezdések és a zárlatok jelölése. A keleti kereszténység pedig

„prózában”: emelt, liturgikus hangfekvésben, de szintén egyénileg, kötött dallamformulák nélkül zsoltározik. Ebből kifolyólag a zsoltározás vagy tényleges rövidítések, vagy az előadásmód szélsőséges gyorsasága miatt nem alkotja jelentős hányadát a kelet egyébként terjedelmes zsolozsmájának. Költött, nem bibliai, dallamos, strófikus építkezésű tételek jelentik azt az anyagot, amelyből merít. Ez a műfaj nem ismeretlen nyugaton sem: az ószövetségi zsoltárossal versengő keresztény szerző alkotása itt a himnusz, de a vele szemben tanúsított ellenállás számos helyi liturgiában akkora volt, hogy hosszú évszázadokig nem válhatott a biblikus eredetűekkel azonos rangú liturgikus szöveggé. Ennek nyoma, hogy a szent háromnap és a halotti liturgia órái egészen a közelmúltig nem tartalmazták, és ennek eredménye, hogy ahol elfogadottá vált, ott sem közelítette meg a zsoltár műfaji jelentőségét. Ha tehát az előadásmód szempontjából keresünk párhuzamokat, a nyugati és a keleti zsoltárénekek viszonya homológknak bizonyul.

A kelet strófikus himnuszi azok az énekek, amelyek a zsolozsma „törzsanyagát” képezik, és így párhuzamba állíthatók a nyugat antifonális zsoltározásával. Ez a törzsanyag valóban alkalmas a szakadatlan mennyei istendicséret megjelenítésére: az egész kereszténységre jellemző, hogy a latin rítus zsoltárait, illetve a bizánciak, koptok, szírek strófikus énekeit alternatim, vagyis váltakozó formában énekli a két félkarra oszló közösség. A szakadatlanosság leképezése fizikai korlátokba ütközik: a zsolozsma folyamatos hangzáseszményét egy ember, egy kar hosszabb időn keresztül képtelen lenne megvalósítani. A két karra oszló gyülekezet ezzel szemben biztosítani tudja az ének és a pihenés állandó váltakozását, s eközben a *laus perennis*, az örökké tartó dicséret sértetlen fönmaradását. A „ház” középpontja, a fölolvadás helye körül így megjelenik egy-egy alaki szempontból közömbös, a zsolozsma énekeseinek egymáshoz rendelődő két karát befogadó vagy annak helyét kijelölő térelem.

Ennek a fölolvadásra és váltakozó zsoltárénekekre tervezett, központos és két részre osztott térnek és az áldozati liturgia réteges terének találkozásából jön létre a keresztény templom. Nyugaton szinte kizárólagosan, de Keleten is leginkább vagy talán egyedül erre jellemző a megszokott alaprajzi séma, amely egy szögletes és egy kerek elem összekapcsolásából születik: az apszisos záródású ház. És meggondolva, hogy a Mediterráneum építészettörténetében mennyire meghatározó a derékszög, illetve hogy a kör vagy a kör metszetét jelentő apszis a mykénéi kor lakóházai és palotái óta, az iszlám építészetét is érintve, majd az európai művészettörténetben kiteljesedve milyen mértékben kötődik – éppen a szögletes formák egyébkénti uralma miatt – a szentséghez, az isteni jelenlét anyagi megformálásához, világossá válik, hogy a szögletes elem, a ház a középpontos igeliturgia, az apszisban megjelenő kör pedig az eucharisztikus liturgia tere. Az utóbbi rétegeisége pedig éppen abban fejeződik ki, hogy a kettő nem egy-egy különálló épület, hanem egymáshoz csatlakoznak. Az áldozati liturgiának megfelelő, az oltár tengelye köré rétegesen illeszkedő teret akár úgy is elkép-

zelhetnénk, mint egy koncentrikus körökből álló sorozatot. A ház, a zsinagóga keresztény utódja viszont ehhez csatlakozik, és – a képzeletbeli körökből egy cikket hasítva ki – mintegy azonosul az áldozati tér külső héjával. A két funkcionális térelemből létrejövő együttes ezzel egy új, kettejük pusztá összegét meghaladó minőséget teremt: az irányított tengelyességet.

A liturgia ugyanis természeténél fogva ábrázoló jellegű. Gyakori megállapítás az, hogy a zsidóság, majd a kereszténység lineáris történelemszemlélettel váltotta föl a pogányság ciklikus idejét. Az egyházatyák és nyomukban a liturgiaértelmezés nagyjai ugyanakkor több, egymásnak megfeleltethető időbeliségről szólnak. Szerintük valóban létezik lineáris idő: ez a világmindenség ideje, amely a teremtéssel kezdődött, Krisztusban csúcsozott ki és a végítélet felé tart. De van személyes idő is, egyszeri, de a történelemben örökké ismétlődő: az egyes ember életideje, amelyik a fogantatással kezdődik, a keresztségben találkozik Megváltójával és a halálban megnyilvánuló eszkatonba torkoll. Végül pedig van ciklikus idő: a liturgia ideje. A böjtelő, a nagyböjt, a szenvedés ideje, a nagyhét, a szent háromnap, húsvét, a Mennybemenetel és pünkösdi ideje az üdvtörténet korszakait, egyszersmind az emberi élet szakaszait példázza és jeleníti meg.

Az Egyház tehát évenként végigjárja a liturgia végzőivel az üdvtörténetet és az emberi életidőt. Ezeknek a modellált időeknek megfelelően az egyes szertartási cselekmények is leképezik ugyanezt. A órák sorozata illeszkedik a történelem korszakaihoz és Krisztus életéhez, szenvedéséhez, halálához és föltámadásához. A mise menetében is érzékelhető ez a folyamatosság: az áldozásban bekövetkező egyesülést a kinyilatkoztatás hierarchikusan egymásra következő szövegei készítik elő, majd eljön a megtestesülés a Szentlélek lehívásával, az Egyház korszaka és imádsága a kánon és az áldozás előtti szövegek szavaiban. És mivel a liturgiában mindaz megjelenik, amit a liturgia végzője Istenről, önmagáról és kettejük történetéről tud, annak terében ugyancsak le kell, hogy írassék ez a folyton újra megjelenített linearitás.

A két, különbözőképpen középpontos helyiség, a ház négyszöge és az oltár köre ezért nemcsak egymáshoz ízül, hanem tengelyt is alkot, amely egyenes vonalával és irányzottságával térbeli alakot ad annak, amit a kereszténység a világmindenség és az egyes ember idejéről hisz, és amit a liturgiában naponta és évenként – a szó eredeti és legszentebb értelmében – eljátszik. Az ige- és áldozati liturgia tereinek találkozása ettől kezdve nem jelentés nélküli mellérendelődés, hanem viszony: egymásba ékelődésük kaput hoz létre, amelyen át az ember beléphet a Legszentebb közelségébe, és amelyen át Isten kiléphet, megnyilvánulhat az emberek felé.

A tipológiai megfelelések rendszerét követve viszont föltűnhetik, hogy az eddig két részletre osztott kultikus tér egyik eleme a kinyilatkoztatás korszakának és valóságának, tehát a zarándokló Egyház idejének képe, míg a másik az isteni misztériumokat és a beteljesedést ábrázolja. Ha a történelem, az emberi élet és a liturgia tud olyasmi-

ről, mint a bűnbeeséstől Ábrahám elhívásáig, vagy akár az Ábrahámtól Mózesig majd Krisztusig terjedő korszakok, az ősbűntől meghatározott állapot a keresztség előtt, illetve az ádvent, a nagyböjt és a vigíliák sötétben való várakozása, akkor a liturgikus térből sem hiányozhatik az a szakasz, amelyik ezeket modellálná. Az ünnep mindig újraélés, rituális dráma, a templom pedig ennek a drámának a helyszíne. A középkori liturgia vasár- és ünnepnapokon körmenettel kezdte a misét. Ez a körmenet éppúgy történhetett a templomon kívül, mint a templomhajóban. A halottak napját bevezető szertartás, a nagycsütörtöki lábmosság és a nagypénteki kereszthódolat szintén a periférián, az áldozati és az igeliturgia terén kívül történt. A bizánci és a kopt rítusban ma is a szokásosan használt liturgikus tereken kívül végzik a nagyheti zsolozsmákat. A korai kereszténység az úgynevezett *scrutinium*okon és az igeliturgia végeztével a misén is kiutasította a hittanulókat a templom liturgikus tereiből, és nem léphettek be ezekbe a vezeklők sem hamvazószerda és nagycsütörtök között. A szent térben tehát valamilyen módon meg kell jelennie a profán térnek, a „külső sötétség”-nek is. Így jutunk el a harmadik térszakaszhoz, amely perifériaként megelőzi vagy körülveszi a korábban jellemzetteket.

Összegezve: a keresztény liturgia szerkezete és alkata legalább három egymásra következő térszakaszt föltételez. Az első, az áldozati rítusok tere az oltár: a tengely és középpont körül alakul ki. Ez példázza a mennyek országát, ez az isteni jelenlét és a vele való egyesülés helye. Ideálisan kör alaprajzú, mert önmagában találja meg a célját, nem irányul, nem mutat semmi egyébire önmagán kívül. A második az igeliturgia, és még inkább a zsolotáros istentisztelet, a zsolozsma tere, amelynek középpontja az a hely, ahonnan a kinyilatkoztatott ige elhangzik. E középpont körül két, elkülöníthető helyet jelöl ki a folyamatos istendicséret éneklőinek. Házformájú, egységes és átlátható, de teljes egészében a szentek szentje, az áldozati tér felé irányul. Saját funkciója mellett annak tornácát képezi, és hozzá kapuval csatlakozik, amely az átjárást és a közlekedést jeleníti meg az igét hallgató ember és az oltárban sajátosan jelenlévő Isten között. És mindezt körülveszi vagy megelőzi a külvilágot leképező övezet, a profán tér beemelése a szentbe, egyben tornáca a rá következő térszakasznak, a felolvasás és a zsolotárának terének. Mindezek tengelyesen illeszkednek egymáshoz, mert viszonyuk dinamikus: az Egyház, amelyik a földi liturgiát végzi, elsődlegesen a zarándokló Egyház. A kor, amelyben végzi, a kinyilatkoztatás korszaka, amely az ítéletre vár. Az egyes ember, aki részt vesz benne, törekszik a megigazulás felé. A liturgiát az év és a nap szintjén terjedelmi szempontból elsősorban meghatározó időszak a várakozásnak és az ige hallgatásának ideje. A templom ezért – miközben tartalmazza a kezdetet és a véget – legjellemzőbben kapuk és tornácok rendjeként: mint a készüllet helye írható le.

III.

A zsinagógai kultusztól elszakadt keresztény szertartásoknak legkorábban magánházak adtak otthont. Az eucharisztikus lakoma valószínűleg a római vagy római mintát követő közösségi helyiségben, a mindennapos étkezéseknél is használatos *triclinium*nál történt. Amellett, hogy az étkezés hagyományosan még akkor is kultikus cselekedet, ha nem az Utolsó vacsora újraélését jelenti, a téralakítás szempontjából érdemes kiemelni, hogy a szögletes *triclinium*ot – amint neve is mutatja – a rómaiak három oldalról, tehát nem teljesen vették körül. Így a kor jellegzetes étkezőasztala és a körülötte heverők elhelyezkedése lappangó formában már ekkor magában hordta azt a lehetőséget, hogy egy irányzott kultikus tér központi eleme legyen.

Amikor a kereszténység véglegesen fölszabadult, nagyobb közösséget befogadó, társadalmi rangjának megfelelő istentiszteleti épületekre lett szüksége. A magánház afféle szükségmegoldás volt, amelyet hamar fölváltott a bazilika: ennek épületformáját nem a keresztény kultusz belső logikája alakította ki, de téves az a megközelítés, amelyik eredeti formájában világi funkciókat tulajdonít neki. A bazilika eredetileg perzsa királyi csarnok volt, és a keleti uralkodóeszmény terjedésével vált a dominátus idején a római császár fogadócsarnokává. Mind a perzsa király, mind a dominátus császára isteni uralkodónak számított: nyilvános megjelenése az istencsászárság eszmevilágában epifániát jelentett, így ennek állandó színhelye sem lehetett profán épület. A bazilikának lényeges eleme az apszis, amelynek összefüggése a szenttel az egész antik és közkeletű kultúrkörre jellemző. Ebben az apszisban állt a császári trón: az isteni jelenlét kiemelt pontja, ahol vagy maga a császár, vagy az őt megjelenítő kultuszszobor foglalt helyet. Az, hogy az épületben tárgyalások és közéleti események történhettek, nem jelenti a profánnum beszivárgását: az antik világban megszokott volt, hogy a szentélykörzetekben – éppen az isteni jelenlét miatt – gyűléseket, sportjátékokat, színházi előadásokat tartottak, és a középkori vagy korábbi Európa keresztény templomaiban is többször rendeztek például országgyűlést.

A bazilika tehát szent tér volt, és római megalósulásának belső tere pontosan úgy szerveződött, mint a görög-római kultikus tér. Létesítő eleme az isteni jelenlét helye, az apszisba helyezett császári trón. A korábbi, akkor még nagyrészt működő szentélykörzetekben ezzel analóg a templomépület legbelső helyisége, a kultuszszobor őrzésére szolgáló *adyton*. De a bazilika városi épület volt: méretében jóval meghaladta a klasszikus vagy hellenisztikus kori templomok többségét, viszont nem vette körül a szentélykörzetekhez fogható szabad terület. Azok a funkciók tehát, amelyeket az antik pogány kultikus tér korábbi változatai nagy területen elosztva építettek ki, itt a bazilika fogadócsarnokának belsejében koncentráltak: ezért válhatott az épület olyan események színhelyévé, amelyek a szentélykörzetek esetében a templomon kívül mentek

végbe. A templom mint épület és a bazilika mint épület közti párhuzam ismét félrevezető: az apszis analóg a templommal, a bazilika négyszögletes épületté pedig a szentélykörzettel hozható összefüggésbe.

A császári fogadócsarnokot birtokba vevő kereszténységnek ekkor még szintén nem volt más mintája, amelyet kultikus terének kialakításakor követhetett volna. A jeruzsálemi templom közel kétszázötven éve romokban hevert, és a római egyház vezetői már sokkal inkább görög-római, mint közel-keleti műveltségű férfiak voltak. Ahogyan jóval később a protestantizmus is csak lassan, és máig sem mindig teljes következetességgel alakította át a középkortól öröklött hosszanti templomtereket, és ahogyan az askenázi zsinagógák – eltérő rendeltetésük mellett is – fokozatosan hasonultak a gótika és a barokk latin rítusú katolikus vagy evangélikus templomaihoz, úgy a bazilikák egykori keresztény templommá alakítását is a pogány szentélyek térszervezése határozta meg. Így – homológiás megfelelések alapján – a császári trón a központi helyen maradt, és az immár Krisztust magára öltő püspök ülőhelyeként jelentette azt a tengelyt, ahol az isteni jelenlét sűrűsödik, és amelynek periferiáját alkotja az egész templom. Az oltár pedig, amely a pogány épület előterében és néhol *pronaos*ában, előcsarnokában volt, beljebb, de a legszentebb helyen kívülre, annak előterébe került. Beljebb kerülésének gyakorlati okai lehettek: egyrészt az, hogy a bazilika épületének egésze felelt meg a szentélykörzetnek, másrészt az, hogy már a pogányságban is csak az égőáldozat oltára volt a szabad ég alatt. Az illatáldozati oltár a *naos*ban, a templom hajójában épült meg, hiszen a téralakítás eszmei háttere csak annyit követelt, hogy az oltár – mivel pusztán az emberi följajánlás terepe – ne az isteni jelenlét helyén, hanem annak előterében álljon. Az égőáldozati oltáron nagy mennyiségű állati zsiradék éghetett el hatalmas lángon: természetes, hogy nem került egy épület belsejébe. A kereszténység kezdettől fogva tudta, hogy az Utolsó vacsora megülése áldozati rítus, így a pogány hagyomány áldozati rítusainak helyén és formájában kezdte végezni. Ugyanakkor áldozata vértelen, tűz nélküli áldozat volt, ezért oltárát fölépíthette a bazilika belsejében, az apszis közelebbi vagy távolabbi előterében.

Az oltárt baldachin vagy cibórium emelte ki; elfüggönyözhető volt, és ahol közel került a trónszékhez, szentélyrekesztő választotta el a bazilika többi részétől. De elhelyezkedése még az áldozat pogány értelmezésének felelt meg. Általában, de korántsem mindig keleti irányban, az oltárt a trónszék felől megközelítve és annak háttal mondta a misét a celebráns, de ez nem a trónszék előbb vázolt szerepével ellenkezett. A trónszék valóban az isteni jelenlét helye volt: ugyanazt jelenítette meg, amit vele szemben a keletelés. Csakhogy a pogány római befedett fejjel és a bálványszobornak háttal mutatta be az áldozatot. A szentséghez való viszonynak ez a formája az Ószövetségből sem ismeretlen: Noé fiai is hátrálva mennek be atyjukhoz, hogy meg ne lássák részegségében lemeztelenített szemérmét. A kinyilatkoztató és irgalmas Isten az, akire a megváltott ember ráemelheti tekintetét: az órómai liturgia sokat emlegetett „szembe-

misézése” a pogányságból megmaradt gesztusként nem a néppel szemben (hiszen az oltár elfüggönyözhető volt), hanem Istennek, legalábbis az építészetileg jelölt isteni jelenlétnek háttal történt.

Az egyetlen olyan elem, amelyet a keresztény kultusz sajátos, a pogánysággal nem rokonítható természete kívánt, a „zsinagóga” bevonása volt a kultikus térbe. A fölolvadás és a gyülekezeti zsoltárének helyét úgy alakították ki, hogy alacsony falakat vagy korlátokat emelve egy kisebb területet különítettek el a bazilikából, sokszor a császári ítéletek és rendelkezések egykori kihirdetésének emelvénnyét feleltetve meg a fölolvadás helyének, az ambónak. E térszakasz idegenségét jelzi a görög-római közegben, hogy elhelyezkedése sokáig nem rögzült: hol a trónszék és az oltár között, hol az oltár előterében, valamivel később pedig a trónszék két oldalán, az apszisban jelölték ki. A rajta kívül maradó terek – a korábbi gyakorlatot folytatva – a szent hely perifériáját képezték. További periféria volt a bazilika homlokzatához csatlakozó átrium, de jellemző, hogy ezek a perifériák nem jelentettek a templomon, azaz a szentélykörzeten kívüli területet: a keresztelés liturgiáját, amely valóban a templomon kívüli térhez kötődött, különálló, kör alaprajzú épületben, a *baptisterium*ban végezték.

Az első olyan templomokat, amelyeket eredetileg is keresztény liturgiára szántak, a birodalom keleti tartományaiban építették meg. Egyiptomban és Szíriában megmaradt templomok képviselik ennek az épületformának legkorábbi megvalósulásait. Ezekben ugyan megmaradt a bazilikális trónszék mint az apszis központi tárgya, de a baldachinos oltár vele együtt az apszis félkörén belülré került. A szentély mindkét területen kiegészült két mellékszentéllyel, amelyek szintén apszisosan záródtak. Mind a fő-, mind a mellékszentélyek fallal vagy függönnyel voltak elválasztva a templom külsőbb részeitől. Ezen a falon szentélyenként egy-egy ajtó nyílt: maga a fal három ajtajával együtt a mai bizánci liturgia ikonosztázának távoli előzményét jelenti. A templom többi része nem követett rendezett alaprajzi mintát, de – különösen Szíriában – megfelelt a zsinagóga ideális elrendezésének: közepén felolvasásra szánt emelvénny állt, amelyet körbevettek az egymástól elválasztott férfiak és nők. A szentélyrekesztő fal előterében a zsoltárénekesek két csoportja helyezkedett el egy-egy állvány körül. A fölolvadás és a zsoltárének helyét ezután újabb, bevezető térszakasz előzte meg. Ennek berendezési tárgya kopt templomokban a szószek és a lábmosáshoz használt mélyedés.

A Közel-Kelet e legősibb templomai mint retrospektív források egészítik ki azt, amit a bizánci templomépítészet első virágkoráról tudunk. Ennek téralkotása talán a konstantinápolyi *Hagia Sophia*-ban kapta meg a legmaradandóbb formát. Alaprajza négyzetbe írt egyenlő szárú kereszt, amelyet egy központi és négy vagy több kisebb kupola fed. Az egész épület előterében – az itáliai bazilikákéhoz hasonlóan – átrium nyílt. A korai bizánci templomokban is három szentély található három oltárral, ezeket azonban – talán a nagy belmagasság miatt is – inkább elfüggönyözhető korlát, mint tömör fal rekesztette el a központi terektől. Később, az ikonok kánonjának ki-

alakulása után ezt váltotta föl a fából készült képfal. A szentélyeket az épület keleti végében, a főszentélyt a keresztalaprajz nyugati szárában emelték. A központi kupola alatt, a keresztalaprajz szárainak találkozásánál állt a felolvasás helye, az amvon: a bizánci templomokban ezt a középső lépcsős emelvényt – hosszabb feledés után – ma újból megépítik, a hasonló alaprajzú örmény templomokban pedig itt áll az evangéliumoskönyvet tartó *analogion*. A bizánci stílushoz kötődik a keresztény téralakítás egyik legmélyebb értelmű részletének, a szoleának bevezetése. A szolea ma az ikonosztáz egész megemelt előterét jelenti, de korábban csak kiemelkedő, egy-másfél méter széles járda volt, amely összekötötte a szentély középső, úgynevezett királyi ajtaját és az amvont.

Az evangélium epifániaként fölfogott olvasásának nincs előzménye sem a zsidó, sem a görög-római vallásosságban. A római bazilikák ambója a zsinagógai bíma folytatása volt, és ugyanezt jelentette volna a bizánci templom közepén épült amvon is. De míg a zsinagógai fölolvadás az emberi térben, a „házban” történik, amely az isteni térre, a tóraszekrényre, majd a bazilikákban a szentélyre irányul, addig az evangélium liturgikus iránya éppen fordított: a szentélyben lakozó isteni jelenlét lép benne át az emberi világba. Ezt fejezi ki építészetiileg a szolea, amely a szentélyt, az isteni jelenlét terét kapcsolja össze látható módon az amvonnal, az ige olvasásának helyével. A kettő közti kapcsolat a bizánci liturgiában máig megvan: a teljes, diakonus közreműködésével bemutatott eucharisztikus istentiszteleten a diakonus az amvonról, nyugat, ez esetben a nép felé fordulva éneklő az evangéliumot; a diakonus nélkül végzett szertartáson ezzel szemben a pap éneklő az evangéliumot a királyi ajtóból. Az evangélium nem az ige hallgatása vagy tanulmányozása, hanem a kinyilatkoztató Isten megjelenése a szentély elrejtettségén kívül.

A keresztalaprajz két oldalsó, déli és északi szára az úgynevezett klíroszok helye. A klírosz félköríves széksort jelent, amelyben a zsolozsmázó illetve az eucharisztikus szertartás énekeit éneklő kar foglal – többnyire inkább állva – helyet. Közepén könyvtartó, amelyet az énekesek mindegyike jól láthat. A két klírosz gyakorlatilag a szertartás összes, nem a szentélyben szolgáló résztvevőjét befogadja: két oldalról mintegy körülvesszik az amvont, és azzal összekapcsolódva teszik teljessé a szentély előterét. A szentéllyel való dinamikus viszonyt fejezi ki a szolea, az ajtó, és a szentélyrekesztő vonalát a mennyezeten követő diadalív.

Ez a diadalív ismétlődik meg a keresztalaprajz nyugati szárának a klíroszok és az amvon vonala által meghatározott „kereszthajóba” való csatlakozásánál. A mai bizánci templomokban ennek a padló szintjén általában semmi nem felel meg, de előfordul, hogy ugyanott apró szintkülönbség található. Ugyanez a diadalív viszont hiányzik az oldalsó szárok csatlakozásainál, ami arra utal, hogy nem statikai feladatot betöltő vagy ornamentális elem, hanem térelválasztó, akár csak vele szemben a szentélybejáró íve. Ahogyan annak ajtók felelnek meg odalént, úgy itt is egykori ajtók nyomára számít-

hatunk, hiszen a templomok mennyezete a történelem során lassabban változik a padlózatuknál. A hitvallás előtt, amely Aranyszájú Szent János és Nagy Szent Vazul liturgiájában közvetlenül az eucharisztikus imát előzi meg, „Az ajtókat, az ajtókat ...” felkiáltás hangzik el. Ahogyan a katekumenek elbocsátását, úgy ezt a felhívást sem követi ma már semmi: az egyedüli liturgikus funkcióval rendelkező ajtókat, az ikonosztáz ajtajait éppen ekkor nem csukják be és nem is nyitják ki. Ahogyan tehát a katekumenek elbocsátása, úgy ez is archaizmusnak tűnik: egy olyan mozzanat emlékének, amelyet a szertartás szövege megőrzött, de amelynek fizikai megfelelője régen kiveszett a gyakorlatból. A már említett kopt templomok legősibb típusában, azokban a sivatagi kolostor templomokban, amelyeknek alapjai éppen a bizánci építészet első virágkorában, még Alexandria és Konstantinápoly szakítása előtt épültek, a szentélyrekesztő fal után újabb fal választja el a felolvasás és a zsoltárének helyét attól a bevezető térszakasztól, ahol a szószék és a lábmosáshoz használatos mélyedés található. Ezen a falon pedig hatalmas, legalább négy-öt méteres, kétszárnyú ajtó nyílik. Minden bizonnyal ennek az ajtónak emléke a bizánci templomok némelyikében fönmaradt első diadalív.

Az ajtókra vonatkozó felhívás értelmileg a katekumenek elbocsátását teszi teljessé: a legszentebb misztériumok ünneplésének kezdetekor minden beavatatlan előtt be kell zárni azt a liturgikus teret, amely a megkeresztelteknek van fönntartva. A leválasztott nyugati szár így lesz a katekumenek előcsarnoka: templomon kívüli tér a templomon belül. Ugyanezt további periféria előzi meg az előcsarnokhoz illeszkedő átrium alakjában, amely – ha nem is liturgikus tér – a szent hely rétegzettségét tovább növeli, és biztosítja azt az átmeneti sávot, amely a szent közelében, de még a külvilágban van.

A bevezető térszakaszoknak ez a kettőse még a nyugati építészet hatására megnyúlt szláv templomokban is megfigyelhető. A klíroszok megfelelői, a pévnicák ezekben összezsugorodtak, az amvont csak egy márványból vagy kőből kirakott kör vagy csillag jelöli a kiszélesedett, tehát a pévnicák közti teret teljesen betöltő szoleán, a hajó pedig meghatározhatatlan átmenet: a falak mentén sorakozó, lehajtható székek az igeliturgia terével rokonítják, de valójában az előcsarnokhoz tartozó szertartások folynak benne. Ezekben a templomokban viszont – ismét barokk hatásra – van karzat, és a karzat külső vonalát alul nem egészen embermagasságú korlát vagy fal követi. Ennek középső metszete jelöli az ajtók helyét. A karzat alatti részen áll a keresztút, ez tehát a *baptisterium*, ismét egy „templomon kívüli” tér megfelelője. Ahogyan a bazilikák perifériális belső tere, előcsarnoka és *baptisteriuma*, ahogyan az ősi bizánci templomok előcsarnoka és átriuma, úgy e késői szláv templomok előcsarnoka és hajója is arra utal, hogy többféle perifériális teret kell megkülönböztetnünk. Vannak modellált terek, amelyek sajátosan hozzájuk kötődő szertartásokat fogadnak be, és vannak liturgikus használaton kívüli perifériák, amelyek átmeneti övezetet alakítanak ki a szent és a profán tér határmezsgyéjén.

A bazilikális építésrend még sokáig befolyásolta a Római Birodalom valaha központi területeinek, és még annál is tovább Itáliának keresztény téralakítását. De a kinyilatkoztatás is a szenthagyomány időbeliségében bontakozik ki, és amikor a karoling kortól kezdve a latin rítusú templomok fokozatosan elhagyják az órómai bazilikális építésrend jellegzetességeit, az nem valamiféle tiszta ókeresztény ideál megromlását vagy elfelejtését jelenti, hanem éppen az ellenkezőjét: a pogányság várákosását is beteljesítő kereszténység építészeti formanyelve teljesebben ki az antikvitást magáévá tevő, de annak kulturálisan már nem alárendelt Északon. Ennek a változásnak a lényegi mozzanata, hogy a trónszék, az isteni jelenlét hordozója elveszti jelentőségét, és többnyire kiszorul az apszisból. Az épület létesítő eleme pedig maga a keresztény teológiai értelmet nyert oltár: az egyetlen és tökéletes áldozat helye lesz. Az antikvitás rituális térének kétosztatúsága a pólusok egyesülésével megszűnik, és átadja helyét egy másféle kétosztatúságnak. A jelenlét és az áldozat merev kettőssége az ige és az áldozat dinamikus viszonyává lesz.

Itália ismerte a birodalom keleti részének építészetét: a bazilikák mellett a bizánciakhoz hasonló, centrális elrendezésű templomokat is létrehozott. Sajátos körülmények között ezek a minták a hosszanti formákat kedvelő „barbárok” építészetét is befolyásolták. A Nyugat talán legnagyobb hatású körtemploma volt Nagy Károly aacheni palotakápolnája: ennek elrendezését számos uralkodói vagy nemzeti székhely igyekezett utánozni a következő századokban. Az pedig, hogy a latin rítusok egységesítését szorgalmazó és megvalósító uralkodó palotakápolnája saját korának elnyújtott templomtípusai mellett ugyanazt a liturgiát szolgálhatta, különösen érzékletes teszi, hogy a stílus szélsőséges eltérései mellett is föltételezhető a keresztény liturgiának az a közös szerkezete, amelyik funkcionális szempontból azonos tereket hoz létre. Az aacheni templomban és itáliai valamint bizánci rokonaiban közös, hogy – ellentétben a mai templomépitészet elterjedt gyakorlatával – az oltárt soha nem teszi a középső térszakasz részévé. Függetlenül a templom alapformáitól az oltár az épület legkeletibb végében magasodik: a középponttal együtt tengelyt határoz meg. Maga a császár, aki nyugati karzatkápolnájában trónol, az oltárt alig látja. Az oltár a legszentebb, emberi érzékeléssel alig megközelíthető tárgy, amely még akkor is felelős a keresztény templom irányzatosságáért, ha a szentély, amelyben épült, rendhagyó módon négyszögletes, a „ház” pedig, amely tornácát képezi, kerek alaprajzú. Az oltár ekkor is végpont marad, amelyhez tornácok rétegei rendelődnek, a középpont pedig megmarad az ige: a fölolvadás és a zsoltárének terének. Károly templomában még van apszistrón, de már közel az oltárhoz. Az ambó viszont nem követi sem a bazilikák, sem a bizánci templomok megoldását: ahogyan a csak pap által végzett keleti liturgiákban a szentély ajtajából hangzik el az evangélium, úgy itt az ambó a szentély és a körkörös belső tér csatlakozásánál épül fel. Az evangéliumolvasás a szoleával párhuzamosan Nyugaton is megtalálja hiteles formáját: az epifániának értelmezett fölolvadás már nem középen, az olva-

sóasztal helyén szólal meg, hanem az áldozati és az igeliturgia határmezsgyéjén, ahol az emberi és az isteni találkozik.

Az aacheni kápolnához nyugatról hosszú átrium, keletről idővel gótikus dóm csatlakozott. A kerek formák még jó ideig megmaradtak, leginkább kegyúri templomokban, illetve keresztelőkápolnában, de a hosszanti elrendezés a bazilikális keretek közt szokásosnál jóval nagyobb mértékben kezdte meghatározni az európai templómépítést. A nyúlánk gótikus templomok a latin rítusú kultikus téralakítás legjobb megvalósulásának tekinthetők, mert egy kidolgozott és egységes szerkezetű liturgia hozta őket létre egy olyan korban, amely legfőbb feladatának tekintette, hogy ezt a liturgiát minden tehetségével szolgálja. De a szemlélő benyomása ezekről az épületekről ma egészen más, mint fölépítésük és leggazdagabb használatuk idején volt. A nagyszabású geometrikus formák ellenére ezek a templomok nem voltak kevésbé tagoltak, mint keleti rokonaik.

E hosszanti templomok mai formája szinte használhatatlannak tűnik a liturgia szempontjából. Hatalmas, padokkal zsúfolt hajóikat énekekkel betölteni legföljebb gépi erősítéssel lehetséges; míg az órómai bazilikális és a bizánci építészet rendelkezett igeliturgiára alkalmas terekkel, addig a posztkaroling templomokból mintha elveszett volna az a középpontos, nem túlságosan nyújtott, átlátható helyiség, amelynek közepén a fölolvadás helyére számítunk, és amely az énekes istendicséret végzőinek biztosítana alkalmas helyet. De a gótikus templomok hajója nem volt mai fogalmak szerinti liturgikus tér. Ahogyan országgyűlést hívhattak benne össze, sőt, egyes parlamentek eleve templomhajóba épültek, úgy egy Németalföldön a XV-től a XVIII. századig, tehát még a reformáció után is virágzó képtípusnak, amely e gótikus templombelsőket ábrázolja, állandó elemei a hajóban sétálgató és beszélgető asszonyok, a játszó gyermekek, sőt a pihenő vagy marakodó kutyák. Az sem ritka, hogy a kép háttérében egy ezekkel egyidejűleg zajló szertartás legyen megfestve. A burgundiai Beaune városában hatalmas kórház volt berendezve egy templom hajójában: az eset nem volt szükségmegoldás, mert magát a templomot eleve ispotálynak szánta gazdag, hercegi építtetője. Maga az „ispotály” szó eredetileg is olyan épületet takar, amelyben a gyógyítás mellett gyógyíthatatlan betegek vagy maradandó károsodást szenvedett emberek lelki gondozása folyik. A lelki gondozás pedig a középkorban elsődlegesen a liturgikus eseményekben megjelenő szentség fizikai közelségét föltételezi. Amikor Cordoba nagyecsetét a város visszahódítása után keresztény templommá alakították, megelégedtek annyival, hogy az óriási épület közepén kijelöljék az áldozati és az igeliturgia tereit, a mecset többi részét – a jövődő hajót – pedig érintetlenül hagyták. A hatalmas templomhajók tehát nem kultikus terek, hanem perifériák voltak. Magát a szoros értelemben szertartási használatra szánt teret máshol kell keresnünk.

Aki ma Angliában vagy olykor Spanyolországban egy székesegyházba lép, annak tekintete bizonyára különös, a nagy terekhez szokott szemet első alkalommal bántó

kapuzatba ütközik. Ez a kapuzat, a templom homlokzatát annak belsejében szinte megismétlő fal volt valaha minden nyugati középkori templom legjellemzőbb berendezési tárgya, a latin kereszténység téralakításának, e téralakítás mai megértésének kulcsa. Maga a templomhajó – az imént mondott eseményeken és jelenségeken kívül – azoknak a körmeneteknek és szertartásoknak volt a helye, amelyek akár a templomon kívül is megtörténhettek. A templom a kórossal kezdődött. A körmenetek után, amikor a szolgálattevők ide beléptek, az „*Introibo in domum tuam.*” (Belépek a Te házádba) verzikulust intonálta egyikük, legalábbis Magyarországon, az évközi időkben. Ugyanekkor hangzott föl az introitus, a bevonulás éneke is. De a kórus nem volt azonos a szentéllyel: Európa egyes tájain kifejezetten távol esett tőle (Hispaniában a hajó közepén, esetenként nyugati végében van most is), ahol azonban összeértek, ott újabb rács vagy fal választotta el őket egymástól. És előfordult, hogy újabb, átmeneti térszakasz: a papi ülőhelyek sávja került kettejük közé.

Az említett kapuzatot ma helytelenül nevezi a művészettörténeti, régészeti vagy akár liturgikus szakirodalom szentélyrekesztőnek, mivel nem a szentélyt rekeszti el. A párhuzam a kórus és a szentély újabb kori összemosásán kívül talán a keleti templomok ikonosztázával való – homológias – kapcsolatnak köszönhető: az szintén keresztirányban tagolja a templomot, és szintén elsőként vonja magára a belépő figyelmét, de mögötte valóban az oltár: a szentély következik, míg az igeliturgia tere, a klíroszokpévnicák és az amvon rajta kívül épülnek. De a bizánci templom soha meg sem közelítette a nyugati katedrálisok méreteit; azok pitvarok, tornácok, szentélykörzetek. Nem képzelhető el olyan liturgia, amely hatalmas tereiket egyszerre kitölthetné.

Ám korabeli fogalmak szerint még csak rekesztőnek sem nevezhetnénk ezt a kapuzatot. Latinul általában *pulpitum*nak, emelvénynek, Közép-Európában *lettner*nek, vagyis (német egyszerűsítéssel) *lectorium*nak, felolvasóállványnak, francia területen pedig *jubé*nek nevezik, mert a fölolvásó a „*Iube, Domne, benedicere!*” szavakkal kért áldást, mielőtt ennek erkélyszerű tetejére fölment. Ünnepeken ugyanis innét hangzott el az evangélium, a késő középkorban pedig jó akusztikus helyzete miatt itt kapott helyet az orgona és a többszólamú kar. Szászországi katedrálisokban ma is jól láthatók az emelvény tetejére vezető lépcsősorok: Naumburg nyugati lettnerén kettő is, és tudnivaló, hogy a középkorban az ambó szó egyik magyarázata (mivel az *ambo* latinul „mindkettő”-t jelent) éppen a kettős lépcsősorból indult ki. Ez az emelvény vált lassanként egyre szélesebbé, került egyre közelebb a bejárathoz, nőtt végül össze a nyugati homlokzattal, és lett – formailag a kegyúri kápolna helyén, a szentélytől és a kórustól ekkor már „liturgiátlanul” távol – a mai karzattá. A középkor tehát a fölolvásó helyének, az egykori ambó folytatásának tekintette ezt az építményt. De szimbolizmusa gazdagabb és teljesebb volt az ambóénál: a kórusrekesztő (ahogyan magyarul nevezhetnénk) három jelentést egyesített magában: ambó volt, amelyről az evangéliumban megjelenő Isten a diákonus ajkával szól; kapu volt, amelyen át az ember a pe-

rifériáról a szent térbe, az igeliturgia helyére belép; és fal volt, amely ezt a szentet az avatatlanok elől eltakarja. A középkori ember a templomba térve nem egy oltárt, hanem egy kaput, egy homlokzatot látott.

Kisebb templomokban ez a fal és ez a kapu fából volt, esetleg függöny helyettesítette. De amint Bizáncban valami jelentősebbnek emléke volt az első diadalív, ugyanúgy itt is megtaláljuk a mennyezetben a kórusrekesztővel egy vonalban húzódó boltozati elemet. Magyarországon romok, mint Martonyiban vagy Salföldön az egykori pálos kolostorokéi mutatják, hogy ez az ív mennyre jellegzetes eleme volt templomainknak: tetőszerkezetük beomlott, de ez az egyetlen boltozati elem ma is látható. Ez a benyomás: a kapu látványa és élménye határozta meg a templom összképét, és e mindkét irányba nyitott kapu jelenítette meg leginkább azt, amit a keresztény templom a maga összetettségében is leginkább jelent: az Isten és ember közötti kapcsolat, az egymásnak való megnyilvánulás és az egymás köreibe való önkéntes átlépés helyét.

A kapu után következő térszakasz a kórus. Itt vannak mindazok, akik a liturgiában énekel és mozgással vesznek részt. Ez a zsolozsma végzésének helye. Amikor a régi templomok épültek (és néhány templomban egészen a közelmúltig), a liturgia időben legnagyobb részét a órák jelentették: a templomnak ez a mára elveszett része volt az, ahol a két karra osztott zoltározó istendicséret folyt, itt volt a helye a folyamatos, napenkénti bibliaolvasásnak, és ez volt főntartva a misében éneklőknek is. Jellemzője a stallumok egy vagy több emelete: az egymással szembefordított széksoroké, amelyek a zsolozsmának, ennek a valóban felelgetős természetű gyakorlatnak készültek. És a kórus közepén vagy nyugati végén áll az emelvényen kialakított *aquila*, a sast mintázó fölolvastásvány, Isten igéjének és az Egyház tanításának olvasására. Ettől azonban csak a matutinum olvasmányait recitálták, és az apostoli olvasmány, a mai szentlecke szintén a kórusban, a szentélyen kívül olvastatott. Az Írások tanulmányozásának helye volt itt, míg az evangéliumi istenjelenés más tereket kapott: köznapokon a kórus szentély felőli, többnyire azzal érintkező, keleti végében: a szentélylépcsőről olvasták a Nyugat kultikus térképzése szempontjából „klasszikus”, azaz posztkaroling, de humanizmus előtti középkorban az evangéliumot, és e lépcső aljában énekeltek a graduálét, traktust, Alleluját.

Ezek éneklésének helyén, vagy – ha az *aquila* a kórus nyugati végében volt – közepén helyeztek el egy, illetve két további állványt: ezeket a pulpitusokat nevezi a későbbi, protestáns anyanyelvűség éneklőszéknek. Egyes éneklőszékek két, mások négy könyvtámaszt hordoznak: ilyenkor egy van belőlük. Az énekesek körbeállhatják őket a szólóének alkalmával: a miseproprrium éneklésekor, a zsolozsma responzóriumaival. De itt tartózkodnak az előénekesek, hazai szóhasználattal korátorok a zsolozsma egésze alatt. A korátorok egész Európában ketten vagy többen, de kivétel nélkül páros számban szolgálnak: egyikük az egyik, másikuk a másik félkart vezeti. Ők kezdik a zoltárokat, és ők „adják”, vagyis éneklük elő az antifóna kezdetét is azoknak a méltó-

ságoknak, akik a stallumokban ülve kapják az intonáció megtisztelő feladatát. A középkori kórusban így legalább két kiemelt hely: a matutínium aquilája és az éneklőszék található, és ez utóbbi funkcióját tekintve mindig kettős: akár úgy, hogy egy-egy éneklőszék tartozik a két félkar stallumsoraihoz, akár úgy, hogy egyetlen éneklőszék közelíthető meg két-, esetleg négyfelől.

Maga a kórus valóban középpontos: hosszúsága a gótikában sem haladja meg szélességének kétszeresét, pedig mérete erősen változik. Anglia egyetlen városaiban ma is láthatók a szinte csak kórusból álló, úgynevezett *college church*-ök, falusi plebániákon viszont alig egy-két szék jelzi a diadalív után, hogy a szentélykorláton kívüli terület mire szolgál.

Az a jelenség, hogy az evangéliumot mind az igeliturgia terében elhelyezett ambóról, mind pedig a szentélylépcsőről olvashatják, ismerős a bizánci liturgiák diakonuszal illetve nélküle végzett formáiból. Ahogyan a pap ott a királyi ajtóból, úgy a latin rítusban a szentélylépcsőről éneklő a perikópát; az ünnepélyes szertartáson pedig Bizáncban az amvon, itt viszont a lettner jelenti az igeliturgia kiemelt pontját. A szoleának megfelelő kapcsolat viszont hiányzik: Nyugaton a hajó és a kórus közti válaszfal (a kórusrekesztő) hangsúlyosabb, míg Keleten a templom közepét (amvon, klíroszok) az oltártértől elválasztó térelem (szentélyrekesztő). Az ambó posztkaroling változata tehát a kórus és a hajó között, építészeti értelemben valóban a templom közepének kezdetén van: ott, ahol az aacheni palotakápolna ambója csatlakozott a központi, centrális térbe. A hajónak ráadásul van egy jellegzetes berendezési tárgya, a szószék. Ez kizárólag a népnyelvű igehirdetésnek: a napi bibliai szöveg fordításának részleteit is szükségképpen tartalmazó prédikációnak a helye. Kisebb templomokban a kórus és a hajó határán, de mindig a diadalív külső, hajó felőli oldalán, nagyobbakban a hajó közepén, általában inkább az északi falon (az evangélium oldalán) függ. A szentély az Isten oltára: az Ő megjelenése, az evangélium a szentély kapujából hangzik a kórus, az Isten hajlékához épített „ház” felé. A szószék, az emberi igehirdetés helye ezzel szemben a kórus, Isten igéjének háza felől néz a profán, de kinyilatkoztatásra irányult világot megjelenítő hajó felé. A szószék helyzete így egyszerre magasztos és alázattal teli. Magasan van, a gyülekezet feje fölött, de kívül mindazon rétegeken, amelyek a kinyilatkoztatott szónak vannak fönntartva. A beavatottak terében megszólalhatik maga az isteni ige. A beavatatlanok terében a tolmácsolásnak és a magyarázatnak van csak helye.

A hajó és a kórus, a szószék és a kórusrekesztő közti viszony mégis bizonytalanabb, mint amilyennek az egyértelmű megfeleltetések sugallják. A középkori templomban – a gyermekkeresztség általánossá válása, a pogány népek megtérése, s végül a nyilvános vezeklés gyakorlatának elsorvadása miatt – egyre kevésbé tartózkodnak a szó szentségi értelmében vett beavatatlanok. De a középkori Egyház népegyház volt: a társadalom hatalmas, bárdolatlan, a liturgiában tevékeny részt vállalni nem kívánó és nem tudó

tömegeinek kellett alkalmas helyet találnia a szentegyházban: az épületben és a láthatatlan testben is. Nem zárkozhatott el a választottak kicsiny, erkölcsi és ideológiai alapon létrehozott csoportjaként azoktól, akik a keresztségben a legmagasabb hivatást kapták, de akik oly kevésbé töltötték be azt. És – amennyire ezt utólag megállapíthatjuk – a „felvilágosulatlan” középkori ember (és mindazok, akik ma, főként Keleten kevésbé érintettek a vallásosság „civilizációs ártalmaitól”) kevesebbet tulajdonított önmagának abból az előrehaladásból, amelyet e hivatás útján megtett, mint az újkor embere. Ahogyan a liturgikus térben és időben leképezte az üdvtörténet szakaszait, úgy feleltethette meg személyes állapotait is, és nemcsak életidejét e liturgikus tereknek és időknak. Így került a megkeresztelt, sokszor talán egyáltalán nem tudatlan vagy halálosan vétkes ember a perifériára, a beavatatlanok helyére, ahol nem „színről színre, hanem csak „tükör által és homályosan” látott: a zarándokló Egyház viszonylagos „beavatatlanságának” mértéke szerint hallgatta a tolmácsolást és a magyarázatot, vagy egyszerűen pusztá jelenlétével merítkezett meg az oltárból: az isteni jelenléteből kiáradó szentségben.

A kórusrekesztő, az ünnepnap evangélium felolvasásának ambója ezért lehet az igeliturgia tere (a kórus) és a periféria (a hajó) határán. Az evangéliumot innen nem a nép (nyugat) és nem is a papság (kelet), hanem észak felé olvasták. Számos allegorikus magyarázat fűződött ehhez az irányhoz, de mindegyikben közös, hogy a fölolvadás irányát annak szimbolizmusa, és nem hallgatóságának elhelyezkedése befolyásolja. A kultikus tér szerveződésének román és gótikus megvalósulása mindezek révén mintegy beemeli az első perifériát: az átmeneti térszakaszt képező hajót az igeliturgia középpontos terébe.

Az „igazi”, liturgikus értelemben vett periféria az előcsarnok volt. Ez azonban – épp a mondott állapotok miatt – a templomok többségéből kimaradt. Karzatot ekkor még szinte csak a kegyúri kápolnának építettek, és ahol ilyen nem volt, ott – szórványos és indokolható kivételektől eltekintve – maga a karzat is hiányzott. Ennek alját tehát nem lehet előcsarnoknak tekinteni. Ha az előcsarnok nem a homlokzati toronyaljban vagy egy önálló helyiségben alakult ki, akkor maga a hajó volt használatos a katekumeneket és a nyilvános vezeklőket érintő szertartásokban. A hívek bejárata nem is a homlokzati falon nyílt: ezt a kaput (ahol egyáltalán volt, hiszen például a német területen elterjedt *Westchor*, a templom homlokzatát szintén apszisossá tevő nyugati szentély egyenesen kiszorította) csak ünnepélyesen, liturgikus bevonulásokra használták. A nép a déli oldalfalba vágott kisebb kapun, a klerikusok pedig inkább az északi oldalról léptek be a templomba. A megkereszteltek nem érintkeztek az előcsarnokkal. A perifériális tér mégis nélkülözhetetlen része volt annak az együttesnek, amely hitelesen ábrázolta a szenthez való viszonyuk rétegzettségét.

A szentély eközben az áldozati, és kizárólag az áldozati liturgiát fogadta be. Amint Keleten és a régi itáliai majd korarómán templomokban újabb kapuzatos fal – ame-

lyet jogosan nevezünk szentélyrekesztőnek –, úgy itt korlát és lépcsősor, később esetleg csak rács választotta el a kórustól. Mögötte egyedül az oltár, vagy legföljebb a püspöki trón állhatott. De a ma érvényes szerkönyvek rendelkezései és a mai egyházi szóhasználat (legalább kétszáz éve) egyaránt „szentély”-nek, presbitériumnak nevezi az oltártér egészét, vagyis azt a többnyire megemelt, de már elkülönítetlen részét a templomnak, ahol a liturgikus mozgások zajlanak. Mindaz, ami e „szentély”-en kívül a templomból fennmarad, a hajóhoz tartozik: a hajó lényegében nem liturgikus tér, hiszen a benne tartózkodók helyhez kötöttek, így – noha hangjukkal és testhelyzetük változtatásával ők is részesei a liturgiának – éppen térként nem használják a hajót. A „szentély” és a hajó közti átmenethez nem kapcsolódnak liturgikus mozzanatok, az ambó az oltár mellé épül, a hajó egyetlen jellemző berendezési tárgya, a szószék pedig régen kiszorult a használatból.

E kétszintű liturgikus tér a csarnoktemplom esztétikai eszméjének megjelenésével kezdett kialakulni. A XVI. században a képzőművészet minden területén végleg kibontakozott a perspektivikus látásmód, amely nagy, geometrikusan szervezett tereket hozott létre és ezekben érezte otthon magát. Ennek az építészetnek talán legjellemzőbb eleme a templomtér liturgikus szerveződésével a latin rítusban általában semmiféle viszonyban nem lévő, a templom képét középpontos szerkezetűvé alakító kupola. Ellentétben a korábbi körtemplomokkal, a kupola alatt ezekben már nem volt igeliturgikus tér. A kupola a hajót fedte le. De a hajó a kor gyakorlatában ekkor is perifériális maradt. Így a kupola szervetlenségével létrejött, hajóközpontú tér az első lépést jelentette a liturgikus építészet hanyatlása: a térszervezés kultikus és ornamentális oldalának elszakadása felé.

Mivel a művészi látás átalakulása a liturgikus szemléletet ekkor még érintetlenül hagyta, a templom korábbi tagolását nem változtatták meg, pusztán a perspektivikus szemléletet zavaró keresztfalakat iktatták ki és váltották föl művészi kivitelű, az idők során egyre légiesebb és átláthatóbb, s végül egyre alacsonyabb rácsokkal. Így vált az esetleges előcsarnok jelentéktelenné zsugorodásával kétszintűvé a templom és a liturgia: a „szakértő” papság helyezkedett el a róla elnevezett presbitériumban, a nép pedig a hajóban énekelt vagy végezte imádságát, áhítatgyakorlatait. E megoszlás valóban szinteket, de nem pólusokat jelentett: a misében a legszentebb cselekményeket továbbra is kevés segédkezővel, csöndesen végezte a celebráns, bizonyos részekben félhangosan szólalt meg és vonta be ezzel a hozzá legközelebb állókat, az énekelt helyeken pedig a „szentély”-ben tartózkodók mindegyike számára hallhatóvá vált. Ők legjobb esetben a mise énekanyagával vontak újabb héjat a misztérium köré. A szertartás ezáltal már a „beavatottak” területén is legalább háromrétegű volt. Ugyanaz a klerikus a miséző, a szolgálattevő és a nép szerepében is átélhette ugyanazt a liturgiát. Ennek előterét, negyedik és egyszersmind utolsó részvételi szintjét jelentette a hajóban tartózkodók imádsága.

Ma, a tevékeny részvételt hangsúlyozó és a klerikalizációt elvető reformok utáni időszakban az oltár szembefordításával a liturgikus tér kétpólusúvá vált, maga a liturgia pedig felelgetős természetűvé. A pap és a szolgálattevők közelebb kerültek a néphez, a nép félelmes viszonya az áldoztatórácson túli világhoz megváltozott. A liturgikus cselekmény minden részletében hallható, tehát ugyanazon cselekmény ugyanazon rétegében működik közre az egész gyülekezet minden tagja. A részvétel állapotai eközben megmerevedtek, hiszen a koncelebráció szorgalmazásával különösen is általánossá lett, hogy a pap mindig a celebráns (és nem például a diákonus vagy szubdiákonus), a világi pedig mindig a szolgálattevő szerepét kapja (mivel a „fedőénekek” szerepének átértelmezése óta csak az egykori asszisztencia szövegeinek mondása jelent „tevékeny részvételt”). Ezt a kétpólusúságot erősítette meg az, hogy miközben a liturgikus eszmény átalakult, nem épülnek új és még kevésbé új szerkezetű templomok, vagyis az egységes, eredetileg talán középpontos szertartási elgondolás a gyakorlatban az öröklött hosszanti tereket osztotta ketté, és segítette elő a klerikalizáció új, kevésbé föltűnő, de minden eddiginél mozdíthatatlanabb változatát.

E térképzés következmény és egyben következményekkel jár.

Következménye a kupolákban és csarnoktemplomokban megnyilvánuló újkori esztétikának, amely stílusainak kimerülése után megkésve, de sikerrel alakította tereinek megfelelővé a liturgiát. És következménye az újkor évszázadok óta fokozódó túlingelretségének: az ezredvégi, városias ember legfőbb és legjellemzőbb tevékenysége a tárgyaitól és személyeitől függetlenedett „kommunikáció”, amely az élet más területein kialakított mintákhoz hasonítja, mindenekelőtt verbális és társas eseménnyé teszi az istentiszteletet is.

És következményekkel jár, mert a legjobb szándékú liturgikus reformtörekvéseket, sőt a reformok reformjait tereli tévútra: szövegeket és dallamokat változtatunk ugyan a misében, de ugyanabban a kétpólusú, felelgetős alakban gyakoroljuk őket. A papot és világit eredete szerint is egységes, középpontos liturgiában összefogó zsolozsma-mondás pedig talán megújul, de nem két kar, hanem a „szentély”-ben működő előénekesek és a hajóba rekesztett nép párbeszédéként. A keresztény liturgia két alapformájának azonos szerkezete így a nem-szakértők szemében indokolatlanná teszi kettesük együttes ápolását és fönntartását.

Következményekkel jár, mert nem hagy helyet az oltár és a nép között, megszünteti az énekesek előírt és kívánatos helyét, a karzatra szorítja az orgonistát és az énekkart, és ezzel a liturgiát a zeneileg képzetlen, tehát a prózát előnyben részesítő papság és nép gondjaira bízva ahelyett, hogy – legalábbis zenei szempontból – őket bízna a folyamatba és a térbe szervesen illeszkedő kar vezetésére. És következményekkel jár, mert földülja az európai építészet legmaradandóbb alkotásait, a templomokat és a székesegyházakat, és otthontalanná teszi bennük azt a liturgiát, amelynek szolgálatára születtek. Szerte a kontinensen megürül és használaton kívülre szorul a katedrálisok egykori

„szentély”-e, valójában kórusa: ami nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy a templom ma ott végződik, ahol egykor elkezdődött.

IV.

Ennek a hanyatlási folyamatnak képviseli jellemző állomását a jakobiták bécsi temploma. Az ovális alaprajzzal kiemelt, centrális hajó, a mozgásokra alkalmatlan belső tér, a kórus összeolvadása a szentéllyel és a perifériális terek hiánya, végül pedig a mindent két pólusra osztó összhatás szinte summázata a kultikus téralakítás európai újkorának.

A szírek tehát nem tettek egyebet, mint kialakították azt a kórust, amelynek két pólusa: a két szekrényke, ha bútorlapból és műanyagkeréken is, de stallumokat, klíroszokat és éneklőszékeket idéz föl. A szentélylépcső tetején: az isteni és az emberi közti határvonalon állították föl a harmadik szekrénykét: az evangélium ambóját. Ami valaha bíma, amvon, lettner volt e jellegzetes sávban, itt egyetlen, liturgikus tárgynak alig látszó dobozban figyelmeztet valamire. Alig néhány négyzetméteren, a végletekig stilizáltan, de a gyakorlatban tengelyes és körkörös fölállásokkal, mozgásokkal mindentől kihasználva, szükséges központjaival és válaszfalaival létrejött az igeliturgia: a fölolvadás és a zsolozsma központos, kétszertű és irányzott tere.

A büfében pedig periféria valósult meg: olyan tér, amely a profán világot is a szent közelségébe hozza. Ahogyan egykor átriumokban és előcsarnokokban, vagy magában az ispotálynak és országgyűlésnek is otthont adó templomhajóban, úgy itt is olyan viszonyok és állapotok kaptak helyet, amelyek a liturgia összefüggéseiben sem méltatlannak megjeleníteni a zarándokló emberiség nagyobbik hányadát. A mindenségnek nincs olyan külső szférája, amely ne az egyetlen Mozgató körül forogna. És nincs annyira külső héja az emberi tereknek, amely ne az oltárban sűrűsödő isteni jelenlétnek alkotná előcsarnokát.

A bécsi jakobita szórvány a legkedvezőtlenebb körülmények között emlékeztetett rá: beszélhetünk kultikus térszerveződésről a kereszténység egészének vonatkozásában. Van a középpontoknak, térszakaszoknak és határvonalaknak: a kapuknak és tornácoknak olyan rendje, amely liturgikus rendeltetését követve mindig azonosan, történelem, tájak és hagyományok szintjén mégis annyi változó alakban születik újjá.

Vigyázzon Európa, hogy meg ne tagadja kereszténységét – vigyázzon a kereszténység, hogy meg ne feledkezzék Európáról!

És vigyázzon a keresztény Európa, hogy hitét és hitének formáját: kultúrájának teljességét végül ne a Közel-Kelet bevándorlóitól kelljen újratanulnia!